

В. Г. ГРИГОРЕНКО (Київ)

Міжнародна наукова конференція "Економічна історія Росії XIX–XX ст.: сучасний погляд"

18–19 листопада 1997 р. у Москві відбулася міжнародна наукова конференція "Економічна історія Росії XIX–XX ст.: сучасний погляд", її організували установи Російської Академії наук: Наукова рада з проблем російської і світової економічної історії, Інститут наукової інформації з суспільних наук, Інститут російської історії. Поряд з найширшим представництвом на конференції регіональних наукових центрів Російської Федерації у її роботі взяли участь і виступили з доповідями вчені України, Білорусі, Грузії, Казахстану, Франції і Німеччини. Свої привітання конференції надіслали президент РАН Ю. С. Осипов, а також провідні фахівці в галузі економічної історії з США, Великої Британії, Австралії та інших країн світу. Голосами делегатів Росії було обрано на чолі з академіком РАН В. О. Виноградовим російський оргкомітет по підготовці до участі у XII світовому конгресі з економічної історії, який має відбутися в Іспанії влітку 1998 р.

З часу занепаду у 70–80-х роках економічної історії як науки внаслідок зневажливого ставлення до неї з боку комуністично-тоталітарних властей історики незалежної Російської держави вже чимало зробили для її відродження. Переконливим свідченням цього є досить значна наукова друкована продукція, регулярне проведення відповідних наукових конференцій з обов'язковим друкуванням їх матеріалів, добре налагоджена робота Наукової ради з проблем російської і світової економічної історії РАН (голова В. О. Виноградов) та Асоціації істориків підприємництва (керівник В. І. Бовикін), відкриття у Волгограді Всеросійського науково-дослідного інституту з економічної історії Росії (директор М. М. Загорюлько). Ведеться підготовка до створення Всеросійської асоціації фахівців з економічної історії, ухвалено рішення про видання з 1998 р. спеціального журналу з економічної історії, а вже видається щомісячна історико-економічна науково-популярна ілюстрована газета "Былое", вийшла в світ капітальна узагальнююча колективна монографія з історії підприємництва від Київської Русі до 1917 р. тощо.

Учасники конференції наголошували на практичному значенні вивчення економічної історії Росії та СРСР, глибокого пізнання як позитивного, так і негативного досвіду різноманітних економічних експериментів у народногосподарському житті дореволюційних та радянських часів, висловлювали невдоволення роз'єднаністю академічної і вузівської науки, поширенням тенденцій розгляду недавнього історичного минулого лише через темні окуляри, заграванням з сьогоднішніми властью імущими в економічному житті, ігноруванням результатів дослідницької роботи з боку сучасних найвищих владних структур. Вони вказували на необхідність створення об'єктивної статистичної бази економічних досліджень, встановлення найтісніших творчих зв'язків фахівців економічної та історичної науки з соціологами, політологами, демографами та ін.

Крім двох робочих пленарних засідань (на них з доповідями виступали лише співробітники РАН) і заключного підсумкового, на конференції працювали секції за проблематикою: 1) Еволюція селянського господарства в Росії і СРСР; 2) Держава і економіка; 3) Ринок і підприємництво в Росії і в СРСР; 4) Зовнішньоекономічні відносини Росії; 5) Проблеми вивчення економічної історії та історії економічної думки Росії. Учасники роботи всіх секцій були одностайні (і про це навіть спеціально нагадували окремі доповідачі) у думці, що ні методоло-

гічно, ні конкретно-фактично не можна плідно вивчати економічну історію країн СНД, яка стосується періоду XIX — початку XX ст., ізольовано, у межах їхніх нинішніх кордонів, бо тоді вся територія Російської Імперії і СРСР була пов'язана тісними ринковими зв'язками, отже, без використання першоджерел, що зберігаються в архівосховищах Москви і Петербурга -- насамперед, а іноді й інших центрів Російської Федерації, не може обійтися жоден фахівець економічної історії: чи то України, Білорусі, Казахстану, чи інших незалежних держав Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії.

Винятковий інтерес для всіх учасників конференції становила доповідь д. е. н. Ю. Ф. Воробйова "Ринок і підприємництво в Росії на рубежі XIX—XX ст.", котрий на фактах довів як подібність загальної економічної обстановки в Російській Імперії на рубежі XIX і XX ст. і в Радянській Росії 1917—1920 рр. з нинішньою у країнах СНД, так і принципову відмінність, більшу далекоглядність дій тодішніх підприємців та урядовців порівняно з сучасними. Але щоб здобути корисні уроки з історичного минулого, треба змалювати цілісну картину підприємництва, проаналізувати його передумови і витоки, правову і економічну базу, не залишати поза дослідницькою увагою й соціальну проблематику, державну протекціоністську політику, яка сьогодні майже відсутня, ясно бачити, що відкритість ринку може стати об'єктивним чинником його зруйнування. Нинішнє відродження ринкових відносин в усій їх багатоманітній аспектності вимагає розширення й дослідницької проблематики, зокрема, історії формування банківської системи, промислових угруповань, інтеграції капіталу, впливу на розвиток внутрішнього ринку світової капіталістичної системи, феномену живучості ярмаркової торгівлі, яка з феодальної економічної системи впровадилася й у капіталістичну. На відміну від сьогодення, діяльність підприємців у Російській Імперії початку XX ст. спрямовувалася на потреби вітчизняних споживачів, іноземні ж інвестиції вкладалися у виробництво, а не у цінні папери. Розвиваючи далі подібні порівняльні спостереження, академік РАН В. О. Виноградов відзначив, що, на відміну від послідовно планової, науково обгрунтованої і розумно проведеної 1918 р. в Росії націоналізації промислових підприємств, з поважним ставленням до їх власників та використанням їхнього адміністративного досвіду, приватизація 1992 р. мала переважно політичний характер, внаслідок чого держава зазнала величезних фінансових збитків і економічних втрат.

Більшість учасників дискусії відкинули поняття "соціально-економічна історія". Вони підкреслювали, що економічна історія є цілком самостійною галуззю історичної науки. Як довели дослідники з французької "школи Анналів", ця наука чи не найбільше заслуговує на увагу істориків, причому проблематика її у передових країнах Заходу вже вивчається не країнознавчо, а цивілізаційно. Щодо соціальної проблематики, то вона, звичайно, входить у предмет вивчення економічної історії, але не як самостійна, а підпорядкована. Окремої позиції дотримується д. і. н. А. К. Соколов, котрий у своїй доповіді "Комісари і економіка" заявив себе прихильником нової економічної історії, яка насамперед цікавиться продукуванням реального життя, в центрі якого — людина з її потребами і запитами, взаєминами з державою.

Стрижневою у загальній дискусії виявилася порушена А. К. Соколовим проблема ролі інституції "комісарства" в російській історії, яке доповідач інтерпретував як властиві всім радянським керівникам вольові командні методи управління економікою ("все можна зробити особистим прикладом і насильством"), що набула військово-мобілізаційного характеру і такою залишалася протягом усього періоду радянської влади.

Академік НАН Білорусі М. П. Костюк відзначив, що комісари всіх рівнів у радянські ^часи повністю ігнорували об'єктивні економічні закони, оголошені Й. Сталіним ледве чи не химерою. Академік РАН Б. В. Ананійч, навпаки, закликав уважно вивчити економічні і фінансові реформи першого періоду існування радянської влади, коли найвищі партійно-державні керівники широко залучали до цієї справи експертами висококласних фахівців, сформованих ще за влади царизму. Членкор. РАН А. М. Сахаров зазначив, що, на його думку, комісарство та екстремізм супроводжували історію Росії на всіх її етапах і навіть пов'язані з самим менталітетом російського народу, якому властива рішучість неоглядки. Комісарами у своїх діях були й російські царі, передусім - Петро I. Але свого апогею комісарство досягло у більшовицькій практиці та ідеології, коли кожний високопоставлений урядовець брався керувати будь-якою галуззю економіки, політики, культури.

Позицію А. М. Сахарова щодо комісарства в історії Російської імперії повністю підтримав д. і. н. В. І. Бовикін, який навіть його представників диференціював на "кругах" (Петро I) і поблажливих (С. Ю. Вітте), але й ті, й ті шарпали економіку то так, то так, що в кінцевому рахунку не шило їй на користь. Д. і. н. В. Г. Сарбей висловив сумнів щодо такого хронологічного розширеного застосування терміну "комісарство", яким чи не підміняється реальне історичне поняття "російське царське самодержавство". І оцінювати його можна лише конкретно-персоналіжно: та чи інша історична особа із замашками комісарства (=самодержавства, монархізму) не завжди впливала на історичний процес негативно, нерідко її роль виявлялася позитивною, принаймні далеко неоднозначною (Наполеон, Піночет, П. Скоропадський). Так само, напевно, треба підходити й до оцінки реальних комісарів: були й серед них люди грамотні і компетентні, отже, й результати їх діяльності були плідними.

Д. і. н. К. Ф. Шацілло доводив, що у військовій промисловості комісарство, яке існувало там і за царизму, і за радянської влади, мало сенс: хоч й ігнорувало економічні закони, але допомагало вигравати війни. Взагалі державний сектор економіки, який у Російській Імперії включав 25 % виробництва і який і у сучасних передових капіталістичних країнах посідає вельми поважне місце, -- це, образно кажучи, милиця для капіталістичної економічної системи, вони заважають нормальному розвитку народного господарства, с важким тягарем для будь-якої держави, бо їх традиції йдуть ще від феодалізму. За даними к. е. н. Н. Д. Лелюхіної і к. е. н. С. Н. Лапіної, у всьому виробництві Російської Імперії 1913 р. частка державного сектора економіки, в якому налічувалося понад 100 підприємств, 80 % зручних лісних масивів, Державний банк, винні склади і лавки, 6 казенних курортів та ін., становила не менше 45 %, частка державного підприємництва -- не менше 10 %. Це давало змогу державі справді ефективно виконувати регулюючу роль в економіці; її вивчення і використання є корисним і для наших днів. На практичній значимості дослідження характеру взаємин між державою у Російській імперії та приватним підприємництвом загострив увагу учасників конференції к. і. н. А. В. Керов. Д. і. н. А. П. Корелін відзначив ряд першочергових дослідницьких проблем в історії селянства після революції 1905 р., а саме: община, кооперація і земства на селі, рівень і структура селянського споживання.

У доповіді "Росія і колоніальне-залежний світ (цивілізаційний аспект)" д. е. н. Г. К. Широков висунув концепцію, що розширення території Російської імперії на Схід не було її колоніальною експансією, несло цивілізацію народам Середньої Азії і Далекого Сходу, і взагалі, мовляв, ставлення Росії до країн "третього світу" мало патерналістський характер. Ця думка викликала у представника України В. Г. Сарбея заперечення через відсутність альтернативної розробки теми доповідачем

із якоїсь середньоазіатської країни. А академік РАН Б. В. Ананьїч категорично заявив, що нема підстав переоцінювати насильницьке-колонізаторську політику Російської імперії на Сході, що військова кампанія щодо проникнення у Середню Азію була не чим іншим, як кривавою загартівницькою війною, і просування Російської імперії на Схід — це та ж експансія, зупинена поразкою у японо-російській війні 1904—1905 рр.

Доповідь Б. В. Ананьїча "Національні і релігійні аспекти в історії підприємництва в Росії" фактично порушила дуже актуальну сьогодні і мало розроблену в російській вітчизняній історіографії (і в українській. — В. Г.) проблему. Доповідач спробував її з'ясувати на конкретно-фактичному матеріалі з історії росіян — старообрядців та єврейського етносу. Заслугує загальної уваги фахівців й історії Росії, й історії України, хоча й спірна, але стимулююча дослідницьку працю сама постановка проблеми як такої, що вимагає розгляду єврейського підприємництва не як вузькоетнічного, а як органічної частини економіки та культури корінної нації (російської, польської, узбецької та ін.). Своє бачення проблеми доповідач розкрив на прикладі єврейських **підприємницьких** родинних династій.

Загалом конференція ще раз довела необхідність зміцнення і розширення творчих контактів російських і українських істориків. Останні у програмі конференції були представлені лише трьома доповідями: д. і. н. В. Г. Сарбей (Київ) -- "Початок українського виробничо-комерційного підприємництва: фірма "Брати Яхненки і Симиренко"; к. і. н. Ю. А. Святець (Дніпропетровськ) — "Державна власність на землю і сільське господарство. Історичний досвід непу на Україні"; О. М. Краснікова (Полтава) -- "Фінанси та кредит у сільському господарстві України епохи вільного підприємництва (1861—1917 рр.)". На жаль, безпосередню участь у роботі конференції взяв лише перший.